

Раде Ристановић

УДК 351.746.1(497.11 Лесковац)“1941/1945”

научни сарадник

Институт за савремену историју,

Београд

ДЕЛОВАЊЕ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВАЧКОГ ОКРУГА 1941-1944.

Апстракт: Одељење специјалне полиције било је главна перјаница окупационог режима у борби против комунистичког покрета отпора током Другог светског рата. Деловање службеника ове полиције изван територијалног оквира Управе града Београда недовољно је истражена тема у домаћој историографији. Аутор је у овом раду настојао да утврди у којим облицима и размерама је IV антикомунистички одсек учествовао у откривању, хапшењима и ислеђивању припадника комунистичког покрета отпора у Лесковачком округу. Анализирајући извештаје које су полицијски службеници прослеђивали са терена тежили смо да валоризујемо обавештајни аспект деловања Специјалне полиције на наведеној територији. Рад је написан на основу архивских извора и релевантне литературе.

Кључне речи: Специјална полиција, антикомунистички одсек, комунистички покрет, Лесковачки округ

Антикомунистички одсек Одељења специјалне полиције: организациона структура, методологија рада, најважнији кадрови

Након краткотрајног Априлског рата, нацистичка Немачка и њени савезници раскомадали су територију Краљевине Југославије. Област Србије сведена је на територију коју је у великој мери заузимала пре балканских ратова и стављена под немачку окупациону управу којом је руководио Војни заповедник за Србију. Преокупирана ратовањем на другим фронтовима за нацистичку Немачку окупирана Србија није била у главном фокусу. Ово је резултирало формирањем окупационе политике чију суштину је представљала пацификација и економска експлоатација заузете територије са што мање сопствених војних и полицијских ефектива. У циљу испуњавања наведених задатака спровођена је оштра репресивна политика и окупациони режим настојао је да се у великој мери ослања на колаборационистичку управу.¹

¹ Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, u: *Tokovi istorije*, 1999/4, 144–150.

Једну од најважнијих полуга унутар репресивног апарата окупатора представљало је Одељење специјалне полиције Управе града Београда (УГБ). Идејни творац Одељења специјалне полиције био је Драги Јовановић. Створено је на темељу предратног Одељења опште полиције од кога је делимично преузело делокруг рада и кадрове. Одељење опште полиције је пре рата било надлежно за послове одржавања државног поретка и безбедности, праћење политичког и друштвеног живота, вршење надзора над сумњивим лицима, контролу рада удружења и одржавања скупова, контролу штампе, пријављивање домаћих и страних држављана, одобравање разних приредаба.² Из наведеног можемо закључити да је ово одељење представљало политичку полицију.

Под окупацијом је задржала карактер политичке полиције, али у складу са новим „послодавцем“ и околностима, измењени су правци деловања и структура. Према правилнику од 20. октобра 1941, Специјална полиција имала је следеће одсеке: I - административно-иследни, II - за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III - за странце и пограничну службу, IV - сузбијање комунистичке акције, V - за удружења и штампу, VI - централна пријавница, VII - одсек за Јевреје и Роме. Поред наведених одсека, постојале су и две посебне организационе јединице. Одељење полицијских агената и Картотека. У делокругу рада III одсека долази до промене, према свему судећи постављањем Николе Губарева на место шефа, у новембру 1941. Од овог периода овај одсек као примарну делатност има сузбијање равногорског покрета отпора. Након кратких епизода, Миливоја Јовановића и Миодрага Петровића најдужи период на челу Специјалне полиције био је Илија Паранос.³

Све до инвазије на СССР 22. јуна 1941. окупациони режим није спроводио акције хапшења чланова Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Од овог периода и избијања устанка у јулу исте године ситуација се изменила из корена и сузбијање делатности и хапшење југословенских комуниста постаје један од приоритета репресивног апарата. Током међуратног периода најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ били су службеници IV одсека Одељења опште полиције. Поред бројних хапшења у самом Београду, у прилог овој тези довољно говори чињеница да је УГБ по линији антикомунистичке борбе имала ингеренције на целокупној територији Краљевине.⁴

² Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата: Управа града 1918-1941*, Београд 1996, 198.

³ Више о раду Одељења специјалне полиције у: Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду: 1941-1944*, Београд 2003.

⁴ Више о хапшењима и процесирањима чланова КПЈ током међуратног периода у: Надежда Јовановић, „Хапшења и суђења комунистима у Србији 1926-1928“, у: *Токови револуције*, Београд 1970, V, 176-182. Деса Пешић, „Обнова организација КПЈ у Србији у периоду од 1930. до 1934.“, у: *Токови револуције*, VII/1971, 18-94; Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата*, 325-413.

И у новоформираној Специјалној полицији службеници овог одсека заузели су истакнуту улогу, о чему сведочи податак да је 80% делатности наведене организације одлазило на рад IV одсека. Након краткотрајне и неуспешне епизоде Николе Губарева, за шефа одсека постављен је Божидар Бећаревић, човек који ће френетичним радом освојити огромно поверење окупационе управе. Велику „посвећеност“ на послу исказивали су и његови људи од поверења Радосав Грујичић, Бранислав Божић, Стеван Штерић и други.

Делокруг рада овог одељења био је „сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, ислеђење њихове кривице и кажњавање“. Одсек је „исплео“ мрежу повереника преко којих је долазио до оперативних података.⁵ Стање под окупацијом дозвољавало је Бећаревићу да употребљава неуобичајене методе у борби против комунистичког покрета отпора. Врбовање ухапшених чланова КПЈ да ступе у рад у овај одсек била је нова пракса овог одсека.⁶ Према сведочењу Бећаревића, на његову иницијативу нису хапшени увек сви за које су имали сазнања да су део комунистичког покрета отпора. Остављани су и праћени појединци како би се поново повезали са неоткривеним делом организације.⁷

На основу оперативних података, Бећаревић је издавао налог за хапшење сумњивих лица. На адресу су одлазили агенти, а у одређеним случајевима и референти и након претреса приводили осумњичене. Пракса је била и да одређени број службеника остане у смештају ухапшеног како би привео све који би се појавили „на вратима“. Током целокупног процеса истраге ухапшеници су проводили време у притвору Специјалне полиције који се налазио у централи на Обилићевом венцу и током окупације образованом затвору у Ђушиној улици.

Образован је персонални досије који се састојао од формулара у коме су уписивани основни биографски подаци и информације зашто је лице ухапшено, остављани отисци прстију и фотографија ухапшеног. У досије је одлагана целокупна документација сакупљена током вођења случаја. Кључни део досијеа био је записник са саслушања. Саслушање је вршено пред иследницима и дактилографкињом. Записник је имао уобичајену форму: ухапшеници су у првом делу пружали податке о свом приватном животу и пословној каријери. У главном делу ухапшеници су морали да реконструишу свој улазак и улогу у покрету и да наведу имена свих лица која су им позната. Након истраге досије је архивиран у картотеку.

⁵ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље: СП), IV-177; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду*, 44-58, 465-483.

⁶ ИАБ, Фонд Безбедносно информативне агенције (даље: БИА), фасцикла (даље: ф.) II, предмет (даље: П.) 6, досије Ратко Митровић.

⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV- 73/292.

Најразличитијим методама су се иследници користили како би приволели ухапшене да признају. У циљу добијања што више података, ухапшеници су међусобно суочавани и у овим случајевима је образован посебан записник. Било је и ситуација приликом којих је Бећаревић наређивао да се ухапшенима чине ситне услуге попут давања дувана и хране како би се одобровољили. Главни и основни метод био је примењивање физичке и психичке тортуре.⁸

У касарни Југословенске војске на Бањици у јулу 1941. образован је највећи логор на територији окупиране Србије. Од оснивања до распуштања у октобру 1944. у логору на Бањици, према непотпуним подацима, било је затворено 26.637 лица. Логор је био подељен на део под командом окупационих органа и део којим је управљао Светозар Вујковић у име колаборационистичке управе. Након окончања истраге, Одељење специјалне полиције упућивало је припаднике комунистичког покрета отпора у Логор на Бањицу. Од јуна 1942. службеници овог одсека укључени су у процес категоризација затвореника Логора на Бањици, чиме су фактички преузели и ингеренције судских органа.⁹ У септембру 1942. основан је и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци кроз који је до распуштања у септембру 1944. прошло око 1.200 припадника комунистичког покрета отпора у узрасту од 14 до 25 година. Највећи број питомаца упутио је IV антикомунистички одсек Одељења специјалне полиције. О самом карактеру ове установе и данас у нашој стручној и нестручној јавности се воде полемике.¹⁰

Окупациони систем у Лесковачком округу

По окончању Априлског рата и успостављању окупације, у Нишу је формирана Фелдкомандантура 809 која имала задатак да врши окупациону власт на овом делу територије окупиране Србије. У склопу исте образована је Крајскокомандантура I-V-867 која је имала ингеренције над лесковачким, топличким, косаничким, јабланичким и власотиначким срезом. Подељена на одсеке, Крајскокомандантура је имала задатак да одржава ред и мир, обезбеди несметано снабдевање трупа итд. Седиште Крајскокомандантуре је било у

⁸ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду*, 395-423.

⁹ Више о логору на Бањици у: Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, Beograd 1989, I, II; Logor Banjica: *Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, pr. Evica Micković i drugi, Beograd 2009, I–II.

¹⁰ Више о различитим погледима на ову тему у: Милан Борковић, *Ској и омладински покрет у Србији 1941–1945*, Београд, 1970, 222–227; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији: 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, 224–228; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015, 300–310.

Лесковцу, у просторијама Начелства среза. Унутар Крајскомандантуре постојале су и команде места, тј. Орсткомандантуре, смештене у Лесковцу и Лебану. Егзекутивну улогу ове војно-управне власти вршила је фелдјандармерија у јачини једне чете.¹¹

У првој половини 1942. долази до јачања и реорганизације полицијско-безбедносног апарата окупационе управе и формирања Заповедника полиције безбедности и службе сигурности (БДС). У склопу ових промена, током лета исте године успостављена је испостава БДС у Лесковцу. Малобројни персонал ове испоставе имао је задатак да врши полицијско-обавештајни рад и открива и хапси све непријатеље Трећег Рајха. Од јануара 1942. на овој територији деловао је и Тринаести пешадијски пук Седамнаесте бугарске дивизије Првог краљевског корпуса.¹²

У првим месецима окупације обновљене су и локалне домаће власти у лесковачком крају. У јулу рад је обновило Предстојништво градске полиције у Лесковцу које је на располагању имало 25 стражара, 10 агената и 20 жандарма. По селима и мањим местима ред и мир одржавале су посаде жандармеријских станица. У децембру 1941. уредбом колаборационистичке владе Милана Недића успостављена је нова административна подела територије под управом Војног заповедника за Србију. Успостављено је 14 управних округа и проширен делокруг рада и ингеренције окружних начелника. Срезови власотиначки, добрички, јабланички, косанички, лесковачки и прокупачки ушли су у новоформирани Лесковачки округ. Овај округ је средином 1942. имао 309.404 становника. Седиште округа било је у Лесковцу, а од успостављања до окончања окупације на месту начелника били су следећи људи: Сретен Страњаковић, до новембра 1942, Никола Димитријевић, до 28. марта 1943, Живојин Ђурић, до новембра 1943. и од овог периода до окончања окупације Љубиша Митровић. Поред града Лесковца, у склопу овог округа била су и већа насељена места: Власотинце, Прокупље, Лебане и Куршумлија.¹³

Задатак да одржава ред и мир на овој територији имала је испред колаборационистичке управе Окружна команда Српске државне страже. Према истраживању историчара Небојше Стамболије, по формацијском саставу СДС округа Лесковац састојао се од шест одреда пољске и 15 одреда граничне страже. Крајем јуна исте године окружни начелник имао је на располагању 42 официра и 1.145 војника СДС.¹⁴

¹¹ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, 23.

¹² *Nemačka obaveštajna služba* (dalje: NOS), Beograd 1959, knj: IV, 523, 524.

¹³ Небојша Стамболија, „Структура официјског кора Српске државне страже у Лесковачком округу 1942-1944.“, у: *Лесковачки зборник*, LIX/2019, 343.

¹⁴ Небојша Стамболија, „Команда Српске државне страже Округа Лесковачког 1942-1944“, у: *Лесковачки зборник*, LIII/2013, 303-304.

Народноослободилачки покрет у лесковачком крају

У међуратном периоду Комунистичка партија Југославије трансформисана је у организацију устројену по бољшевичком принципу коју су водили професионални револуционари и која је све своје одлуке усклађивала са Коминтерном. Основни циљ КПЈ био је извођење револуције, преузимање власти и успостављање диктатуре пролетаријата, што би у крајњој линији довело до образовања бескласног друштва. На истим основама настао је Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) који је окупљао омладину и био под потпуном контролом КПЈ. Као организација којој је било забрањено легално да делује, КПЈ је предвечерје Другог светског рата, за разлику од грађанских политичких организација, дочекала са великим искуством у илегалном раду. Адекватна организациона структура и кадрови, изграђен илегални систем веза и пропагандни апарат били су квалитетна полазна тачка за изградњу покрета отпора током Другог светског рата.¹⁵

Као и у другим деловима Краљевине Југославије, КПЈ је на територији коју ће под окупацијом заузимати Лесковачки округ успела да успостави организациону структуру и делује у већини у урбаним местима. Најзначајнија организација налазила се у Лесковцу, индустријском центру и дому великог броја радника. Окружни комитет (ОК) за Лесковац био је највиша инстанца КПЈ. Према одређеним проценама пред Априлски рат 1941. ОК за Лесковац могао је да се ослони на 90 чланова партије и 300 скојеваца. Територија града била је подељена на четири партијска рејона у којима је постојала по једна партијска ћелија. Савез комунистичке омладине Југославије имао је своје упориште међу лесковачким студентима и гимназијалцима. Поред Лесковца, постојале су организације КПЈ и у Прокупљу и мањим местима, попут Нове Тополе, Тулара и у појединим селима.¹⁶

¹⁵ Више о КПЈ у међуратном периоду у: *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985; Branislav Gligoriјеviћ, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992; Milan Vesović, *Ilegalna komunistička štampa u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd 1989; Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд: 1990; Nikita Bondarev, *Misterija Tito: Moskovske godine*, Beograd, 2013.

¹⁶ Више о овој теми у: Стојан Николић, „Народноослободилачка борба у лесковачком крају 1941. године“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 1, 1961, 45–62; Миливоје Перовић, *Србија у Народноослободилачкој борби: Јужна Србија*, Београд 1961, 25–32; Милан Борковић, „СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. године“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 14, 1974, 51–62; Венцеслав Глишић, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941–1941“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 16, 1976, 7–9; Хранислав Ракић, *Револуционарни омладински покрет у лесковачком крају: 1941–1945*, Лесковац 1979; Милица Бодрожић, „Илегална активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941–1944“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 20, 1980, 129–143; Хранислав А. Ракић, *Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941–1945)*, Лесковац 1982; Томислав Н. Цветковић, Добривоје С. Аранђеловић, *Лесковац црвени град*, Лесковац 1989.

Све до напада Немачке на СССР, у складу са пактом Рибентроп-Молотов и одлукама 5. земаљске конференције, КПЈ није пружала отпор окупатору. Операција Барбароса донела је нову реалност за југословенске комунисте. Са амбицијом да води општенародну и отворену оружану борбу, али и постепено преузме власт, појавила се неопходност трансформације и образовања нових организационих структура под контролом КПЈ. Најважнији задатак био је изградња сопствене војне силе. Решење је пронађено у партизанским одредима.¹⁷ На територији ОК КПЈ Лесковца током 1941. формирана су четири партизанска одреда: Врањски, Кукавички, Бабички и Јабланички. Од оснивања именованих одреда до ослобођења у Лесковачком округу константно делују оружане јединице комунистичког покрета отпора. До омасовљења долази крајем 1943. и почетком 1944. формирањем јединица у величини бригада.¹⁸

Уколико изузмемо поједине оружане нападе, војни сегмент отпора у Лесковачком округу одвијао се изван градова и његови носиоци били су партизански одреди. Константно су извођене диверзантске акције, прављене заседе, паљене општинске архиве и вршени напади на поједина мања насељена места. У урбаним насељима у већини вршена је пропагандна делатност, сакупљање материјал и људство за упућивање у „шуму“.¹⁹

Антикомунистичка делатност

Полицијске, безбедносне и војне структуре које су деловале у Лесковачком округу као један од главних задатака од 22. јуна 1941. имале су борбу против комунистичког покрета отпора. У градовима и мањим насељима вршена су хапшења познатих припадника КПЈ и откривани нови чиме је учестало паралисан рад овог покрета отпора. На терену, против партизанских одреда, организоване су од стране окупационих и колаборационистичких снага

¹⁷ Милија Станишић, *Стратегијске вертикале Народноослободилачког рата Југославије 1941- 1945*, Београд 1999, 50, 51.

¹⁸ Милан Борковић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1945*, књ. 2, Београд 1974, 177.

¹⁹ Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1942. години“, *Лесковачки зборник*, бр. 2, 1962, 98-108. Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1943. години“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 3, 1963, 43-57; Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1944. години“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 4, 1964, 26-45; Милан Борковић, „КПЈ Лесковац организатор народноослободилачке борбе у округу (јануар 1943- мај 1945)“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 16, 1976, 27-34.

удружене акције.²⁰ По облицима и интензитету, репресија окупатора према Народноослободилачком покрету након сламања устанка 1941. није се разликовала од других делова окупирани Србије. Примењивано је начело колективне одговорности и након оружаних акција партизанских одреда, као репресалија, стрељани су ухапшени комунисти или обични грађани.²¹

Оваква стратегија пружала је само краткорочне резултате и окупатору није полазило за руком да уништи комунистички покрет отпора, што је стварало потребу да се на овај део територије пошаљу полицијски службеници који су имали највише искуства у борби против ове организације. Неопходно је истаћи да употреба антикомунистичког одсека Одељења специјалне полиције изван Београда током окупације није била ограничена само на Лесковачки округ и да су службеници од стране Божицара Бећаревића упућивани у многе градове окупирани Србије. Прве екипе и појединачно агенти упућивани су током 1941. али до већег ангажовања дошло је након мартовске провале у Београду 1942. Од овог периода бројна су хапшења која су извршена у сарадњи са локалним властима у Нишу, Крушевцу, Ужицу, Чачку, Шапцу и другим местима. Иницијатива за слање службеника Специјалне полиције долазила је од стране локалних власти, окупационог режима и министарства унутрашњих послова. У појединим градовима, попут Ниша, екипе су остајале дужи временски период.²²

Према расположивим изворима прва екипа упућена је у мају 1942. из Београда у Прокупље.²³ Анализирајући налоге за путовања, историчар Радосав Туцовић утврдио је да је укупно током окупације антикомунистичко одељење у овај део окупирани Србије слало 10 пута своје људе, од чега у: Лесковац три пута, Прокупље шест и Куршумлију једанпут. По структури, екипе су биле састављене од једног искусног полицијског службеника који је водио истрагу и једног до два агента који су имали у већини егзекутивну улогу. Смештај и исхрану су обезбеђивале локалне власти, а у зависности

²⁰ Драгољуб Ж. Мирчећић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. јул - август 1942.)“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 19, 1979, 53-72.

²¹ Више о наведеном у: Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941-1944*, 44-65, 95-130; Хранислав А. Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944*, Лесковац, 1986.

²² Више о овој теми у: Радосав Туцовић, „Агенти специјалне полиције и начин њиховог деловања у окупираној Србији (1941-1944)“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1/2017, 35-37.

²³ У Новом времену од 12. априла 1942. бомбастично је најављено да је Специјална полиција открила главне чланове „Комунистичке партије у Нишу, Белој Паланци, Прокупљу и Лесковцу“, али читајући даљи део текста увиђамо да се истрага односила само на Ниш – „Управа града Београда похватала главне чланове Комунистичке партије у Нишу, Белој Паланци, Прокупљу и Лесковцу“, *Ново време*, 12. април 1942, 3.

од броја дана колико ће провести на терену, полицијски службеници су добијали новац за трошкове који су правдали накнадно рачунима.

Методологија рада коју су службеници Одељења специјалне полиције примењивали у Лесковачком округу није се умногоме разликовала од оне која је коришћена приликом полицијске обраде београдске организације комунистичког покрета отпора. Истраге су покретане на основу података које су достављали доушници или индиција да су одређена лица део КПЈ. Ухапшеници су саслушавани на лицу места или су одвођени у Београд, Лесковац и Ниш. На основу информација из саслушања, вођена је даља истрага и вршена су нова хапшења.

У већини случајева предлагане казне за оне којима је доказана „кривица“ биле су уједначене. Припадници партије и функционери су добијали I категорију, што је представљало сигурну смрт. Они који су пружали материјалну помоћ и вршили пропаганду или били само симпатизери осуђивани су на краће временске казне у логору. Неопходно је истаћи да је било и изузетака, попут Петра Ђорђевића коме је доказана кривица да је био симпатизер и да је помагао комунистички покрет опора, али је упућен у логор као кривац I категорије јер је био рођени брат Младена Ђорђевића, „комунисте и члана партизанског преког суда“.²⁴ Лесковчанину Божидару Јанчићу на саслушању током јануара 1943. полиција није могла да утврди кривицу да је пружао финансијску помоћ НОП. Недостатак доказа није поколебао иследника да именованом „пришије“ следећу карактеристику и упутити га у логор: „Држања је приликом истраге био лошег, те даје утисак човека неискреног. Требало би га извесно време уклонити из средине у којој живи“.²⁵ Ухапшеници су на основу утврђених казни упућивани у Логор на Бањици, Логор на Црвеном крсту у Нишу и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Они за које су иследници утврдили да нема доказа да припадају овом покрету отпора пуштани су на слободу.

Рад изван Београда доносио је и извесна ограничења и био у зависности од могућности и воље локалних власти. Овлашћени агент Одељења специјалне полиције за Лесковачки округ Јован Пантелић се у децембру 1942. жалио централу у Београду да је основа лошег рада у овом делу окупиране Србије некомплетна и лоша евиденција Предстојништва градске полиције и Среског начелства у Лесковцу, која је била старијег датума, непотпуна и нетачна. Имао је замерке и на оперативан рад, истичући да људи који су познати као припадници КПЈ нису праћени у стопу.²⁶ Проблеме су правиле и окупационе власти које нису осећале потребу да синхронизују своје операције са колаборационистичким полицијским

²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-141/55; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/57; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/58.

²⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-141/69.

²⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-141-А.

структурама. У појединим ситуацијама појављивале су се тензије између службеника на терену, локалних власти и различитих војних инстанци. Све наведено отежавало је рад екипама, о чему ћемо детаљније писати у даљем делу рада.

Истраге у Лесковцу

Припадници Српског добровољачког корпуса открили су у фебруару 1942. идентитет извесних лица која су била део комунистичког покрета отпора у Лесковцу. По наредби Илије Параноса, шефа Одељења специјалне полиције, у овај град послат је полицијски комесар Никола Губарев који је већ био распоређен на задацима у Нишу. Истрага је остала у рукама СДК, што је изазвало незадовољство Губарева, који је проценио „да се води сасвим површно и нестручно и да неће доћи ни до каквог успеха, мада чврсто верујем да у Лесковцу, поред Месног комитета, постоји Окружни или Покрајински комитет Комунистичке партије, и штампарија за штампање летака и билтена“.²⁷ Нисмо успели да утврдимо како је текао даљи ток, али из извештаја Губарева сазнајемо да је овом приликом ухапшено 10 лица и заплењена архива КПЈ у Лесковцу у тежини од 50 кг.

Према расположивим изворима, прва екипа службеника Специјалне полиције упућена је у Лесковац у новембру 1942. Предвођена полицијским агентом Јованом Пантелићем, већ 3. децембра исте године могла је да се похвали резултатима. У извештају послатом вишим инстанцама наводи се да је ухапшено 48 лица која су приведена у Ниш и да је овом акцијом полиције прекинуто ново формирање највиших форума КПЈ у овом граду. Поред партијске, откривена је и организација СКОЈ у лесковачкој Реалној гимназији.²⁸ Међу ухапшенима било је девет чланова партије и 12 чланова СКОЈ, а преостали су били кандидати или симпатизери који су помагали организацију на различите начине. Одређен број лица избегао је хапшење након што је упозорен од стране појединих службеника Предстојништва полиције у Лесковцу.²⁹

Истрага је открила да је процес поновне изградње највиших форума КПЈ у Лесковцу започет у септембру 1942. Иницијатива је покренута од неоткривених чланова који су легално живели у граду уз инструкције које

²⁷ Исто.

²⁸ Ова гимназија била је упориште СКОЈ-а у Лесковцу и у међуратном периоду. Више о наведеном у: Хранислав Ракић, „Рад реалне гимназије у Лесковцу 1942/1942“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 13, 1973, 199-208; Сергије Димитријевић, „Развој СКОЈ-а лесковачке Гимназије од 1932. до 1941. године“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 20, 1980, 19-39.

²⁹ Томислав Н. Цветковић, Добривоје С. Аранђеловић, *Лесковац црвени град*, 140.

су долазиле из одреда и људи попут Светозара Крстића Тозе, Милоша Манојловића, Василија Смајлића и Живка Коцића. Формирање МК било је још у ембрионалној фази, без форме и форума. Откривена је и једна ударна група која је имала задатак да изводи атентате. У њој су били: Чедомир Станковић Николић, Војислав Николајевић, звани Чипла, и Ненад Ристовић. Један од задатака ове ударне групе био је да изврши атентат на индустријалца Лазу Теокаревића. Чланови су били у директној вези и примали су налоге од Кукавичког партизанског одреда.

Установљена је и форма будуће организационе структуре, која је требало да се састоји од 30 до 50 партијских јединица. Било је предвиђено да сам град буде подељен по територијалном принципу на четири рејона, а Месни комитет КПЈ за Лесковац је требало да буде врховна инстанца. Утврђени су и идентитети чланова МК: Динко Д. Деновски, Војислав Чиплака Николајевић, Олга А. Џуверовић, Десанка С. Милинковић, звана Цаца, Александар В. Стојановић и Добрила Кривокућа.³⁰ Ухапшени су Стојановић и Кривокућа. Сумарни закључак био је да КПЈ у овом граду није успео да успостави предвиђен број ћелија и да их је у овоме предухитрило хапшење. Оцењено је да се целокупан рад одвијао на пољу политичке пропаганде, да су дистрибуирани леци, билтени и друга илегална литература, прикупљани прилози и одржаване везе са „шумом“.³¹

Према налазима истраге, скојевци су спровели више активности на обнови организације. Откривено је новообразовано школско руководство у које су ушли: Војислав Димитријевић, Бранислав Цекић, Александар Митровић, Драгутин Кнежевић и Радмила Младеновић. У готово свим разредима гимназије формиран су разредни активни, који су имали свега по неколико чланова. Установљено је да се рад по овој линији огледао у већини у одржавању састанака школског актива на којима је читан пропагандни материјал.³²

Хапшења су настављена и током јануара и фебруара 1943. Према наводима из двомесечног извештаја Специјалне полиције, током овог периода ухапшено је „29 лица, чланова КПЈ, чланова агит-пропа, помагача, јатака и курира партизанско-комунистичких“. Међу ухапшенима био је један члан МК КПЈ за Лесковац и један члан МК СКОЈ за Лесковац. Сви су спроведени у логор на Бањици, а по окончању истраге задржано је 20, троје је спроведено у Смедеревску Паланку и шесторо је пуштено на слободу.³³

У октобру 1943. IV одеку пошло је за руком да ухапси водеће људе београдске организације Веру Милетић и Василија Буху, што је изазвало

³⁰ Хранислав А. Ракић, *Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941-1945)*, 224.

³¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-141-А.

³² Исто.

³³ ИАБ, УГБ, СП, IV-103.

талас хапшења у овом граду. На основу информација које је током истраге пружио Буха, спроведено је и хапшење у Лесковцу у децембру 1943. Овом приликом, уз асистенцију службеника Одељења специјалне полиције, ухапшене су 64 особе. Као најважнија личност међу ухапшенима означена је Јелена Костић, домаћица, које је била члан ОК КПЈ за Лесковац и одржавала везу између Београда и партизанских одреда на овој територији. У завршном извештају након ове истраге наводи се: „Установљено је да је Лесковац са јужним делом Србије необично важан комунистички центар као и комунистичко партизанско упориште, као и факат да се главни партизански штаб за Србију налази у околини Лесковца, неопходно је потребно да ово одељење преузме ради даље истраге и координације досадашњег рада ова похапшена лица“.³⁴

Упркос настојањима колаборационистичких власти, окупатор је имао друге планове. Све ухапшене је преузела експозитура БДС у Лесковцу у намери да изврши даљу истрагу. Овом приликом дошло је до противљења Специјалне полиције, о чему сведоче следеће речи: „Ово у толико пре што Немачка полиција непознавајући довољно тактике наших комуниста, као и менталитет нашег света, неће ни изблиза постићи оне резултате, које би постигла наша полиција уколико ова лица преузме. Поред овога постоји опасност да многа од ових лица преко вештих веза и канала које су комунисти успоставили буду пуштена на слободу“. Вођен овим мотивима, Божидар Бећаревић „умољава Министарство за дејство преко Шефа Гестапоа у Београду да ова лица буду што пре уступљена Одељењу специјалне полиције ради даље истраге“.³⁵ Остаје непознаница да ли је молба првог човека IV одсека услишена. Ова епизода једно је од сведочанстава са каквом френетичношћу су се службеници Специјалне полиције бориле против комунистичког покрета отпора.

Последње присуство службеника Специјалне полиције у Лесковцу регистровани смо у лето 1944. Према наводима из једног извештаја, агенти су у граду успели да открију комунистичку организацију и били спремни да изврше хапшења. Главни „кривци“ зашто ова акција није одмах спроведена у дело биле су немачке полицијске и војне власти које су морале да се „приволе да се не мешају у истрагу до њеног завршетка, будући да према одредбама у Лесковцу, српске власти одмах из хапшења морају сваког ухапшеника предати немачкој полицији, која води извиђаје и одлучује по кривицама комуниста потпуно самостално. На тај начин делокруг и рад српских власти је у Лесковцу потпуно скучен тако да Предстојништво полиције не може издати ни једну објаву без парафа Крајскомандантуре!“³⁶ Према свему судећи, хапшења услед неразјашњених околности нису извршена.

³⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-141-A.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

Истраге у другим мањим местима и на терену

У случају када су локалне власти ухапсиле лица која су могла да буду од интереса за Одељење специјалне полиције, обавештавале су Београд и захтевале да пошаљу службенике који би извршили истрагу. По наређењу Одељења специјалне полиције, поднадзорник полицијских агената Милош Пајевић отишао је у 2. маја 1942. у Прокупље како би саслушао лица која су се налазила у затвору под сумњом да су припадници КПЈ. Приликом истраге открио је да се четворо људи крије под лажним именима, од чега су троје били Јевреји. По комунистички покрет отпора током ове истраге најтежи ударац било је хапшење секретара МК КПЈ за Прокупље Јулије Делер. Ова илегалка откривена је заједно са још једним чланом партије Кристином Ковачевић која се крила под именом Милица Јовановић, избеглица из Скопља.³⁷ Након ових хапшења, илегални рад у граду је у потпуности угашен, а везе са партизанским одредима су прекинуте.³⁸

Поднадзорник полицијских агената Пајевић, поред именованих комунистичких илегалки, открио је и Јевреје: Јакова Караоглановића, трговца из Београда (лажно име Јован Петровић), Нахима Левија, шофера из Београда (лажно име Коста Павловић) и Нисима Алкалаја, радника из Прокупља (лажно име Алексић). Након истраге, на захтев Команде места пустио је именована лица, уз обавезу да се јављају полицији. Ово је било само привремено јер је Пајевић намеравао да се врати и приведе их у Ниш. Локалне власти су се успротивиле указујући на то да Јевреји нису комунистички оријентисани и да су окупационе власти сагласне да остану на слободи. Ово није обесхрабрило Пајевића који је за свој наум тражио и добио подршку Гестапоа. Оваквом иницијативом Караоглановић, Леви и Алкалај ухапшени су и спроведени у Логор у Нишу.³⁹

Навели смо да је Народноослободилачки покрет у Лесковачком округу био развијенији на терену и да је на овој територији деловало више партизанских одреда од којих су поједини временом трансформисани у веће јединице. Окупационе и колаборационистичке војне и полицијске снаге изводиле су периодично операције чишћења терена у намери да униште партизане. У овим случајевима службеници Специјалне полиције били су помоћни орган и нису информисани о самом току акције и позивани су након хватања лица. Њихов задатак био је да на лицу места саслушавају ухапшене. На основу ових информација иследници су предлагали да ли приведена лица треба задржати или пустити.

³⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-142/25.

³⁸ Радивоје Костић, „Илегални рад народноослободилачког покрета у окупираном Прокупљу 1941-1942, у: *Лесковачки зборник*, бр. 30, 1990, 48.

³⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-142/25.

Једна оваква акција спроведена је у новембру 1942, а референт Пантелић на следећи начин описао је своју улогу: „Мени је стављено у дужност, да спроведене појединце и партизанске групе ухваћене на терену одмах подвргавам краткој истрази прикупљам од њих податке о јачини, лицима и местима задржавања њихових одреда и јатака у појединим местима и све то достављам путем курира органима на терену ради даље акције и хапшења непоузданих мештана“. Овакав метод није се показао посебно учинковит, с обзиром на то да су 14. новембра 1942. Пантелићу спроведена „22 сељака и две сељанке из срезова округа лесковачког од којих ни једно лице није било активни партизански борац, нити је учествовало у борбама против одреда страже на терену“. Од овог броја 10 лица је задржано јер је утврђено да су били јатаци и пружали логистичку подршку одредима. Укупно, у овој акцији ухапшено је 27 људи, од чега само један активни партизан, што довољно говори о поражавајућим резултатима.⁴⁰

Службеници Специјалне полиције позивани су и да изврше истражне радње након одређених оружаних напада. Један од примера је истрага спроведена у децембру 1942. поводом напада на приватни аутобус на линији Лесковац–Власотинце. Истрагу је спровео Јован Пантелић и утврдио да су партизани напали погрешан аутобус јер су имали информацију да преноси муницију за СДС. Овом приликом убијено је троје и рањено четворо путника, а један стражар, који је био у обезбеђењу аутобуса, одведен је у непознатом правцу. Као извршиоце напада Пантелић је означио Бабички партизански одред. Није успео да утврди тачно која од јединица је извршила напад. Изнео је сумњу да у обзир треба узети јединице које су предводили Милорад Диманић или Живојин Жика Николић Брка. Немци су у знак репресалија поводом овог догађаја ухапсили 20 талаца из села Орашја од којих су 10 стрељали одмах, а 10 је чекало даљи ток истраге.⁴¹

Референт Одељења специјалне полиције у Лесковцу вршио је истраге и по наредби локалних немачких власти. Током јануара 1943. Јован Пантелић, по наређењу Крајскокомандантуре у Лесковцу, формирао је списак сумњивих људи из вароши Власотинце и истоименог среза. Од 12. до 16. јануара прикупио је податке, након чега је извршена блокада Власотинца и извршено хапшење према његовим списковима. Сам Пантелић је командовао акцијом, уз асистенцију СС, СДС и СДК. Приведено је и ухапшено 70 људи.⁴² На лицу места спроведена је „брза и кратка информативна истрага без формалних радњи“, на основу чега је пуштено осам лица. Преостали су одведени у затвор Крајскокомандантуре у Лесковцу, где је настављена истрага и пуштено је још седам лица. Како закључује Пантелић: „За остала лица

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² ИАБ, УГБ, СП, IV-103.

из групе укупно њих ПЕДЕСЕТ ПЕТ није било услова за пуштање, јер су то све рођаци активних партизана, њихови помагачи, курири и јатаци са скупљачима намирница и новца за терористичке акције“.⁴³

Ова акција полиције изазвала је реакцију угледних становника Власотинца који су се писмено zaloжили да се пусте још 24 ухапшена. Полицијски агент Пантелић се оштро успротивио и у оваквој иницијативи видео следеће мотиве: „Сматрам, да су достављена уверења за пуштање 24 притвореника ове групе из немачког затвора у Лесковцу једна неправилна радња јер су уверења потписана од оних, који су доставили податке за хапшење, тражили су њихово хапшење и по завршеној краткој истрази на моје тражење изјавили су а посебно војвода г. Ивковић [војвода власински и начелник среза власотиначког: примедба аутора], да више нико не долази у обзир за пуштање. Зато и сматрам, да су достављена 24 уверења један шаблонски посао, који на сваки начин има своју позадину и жели да ауторитетом управе града ослободи затвора оне, који то ни у ком случају за сада не заслужују“.⁴⁴ Нисмо успели да сазнамо да ли је иницијатива грађана Власотинца уродила плодом.

У овом периоду Пантелић је интензивно крстарио по селима Лесковачког округа и у сарадњи са окружном командом СДС хапсио сељаке који су били сумњиви да пружају помоћ партизанским одредима. Једна од оваквих операција извршена је 18. јануара 1943. у селу Петровац. Блокирано је село у раним јутарњим часовима, извршен претрес и ухапшено осморо људи.⁴⁵

Централа у Београду прослеђивала је и оперативне податке среским властима Лесковачког округа о лицима за које је имала информације да припадају комунистичком покрету отпора и наређивала да се изврше хапшења. У допису од 27. фебруара 1943. начелник среза Белопаланачког информисан је да четворо лица из села Топонице, Штрбовац и Остатовица „помажу и јатакују са партизанско-комунистичким бандама“. Начелнику је наређено да ухапси све и спроведе их Одељењу специјалне полиције „на даљи поступак“. Поред хапшења захтевано је и да се у циљу спровођења даље истраге пошаљу и подаци о њиховом „политичком владању и држању, као и о свему осталом што би било од интереса за истрагу“. У случају да власти Белопаланачког среза утврде да се осумњичени налазе на територији другог среза, биле су дужне да проследе налог за хапшење. О односима између ове две инстанце колаборационистичког апарата најбоље сведочи следећа реченица шефа Специјалне полиције Илије Параноса: „Хапшење

⁴³ ИАБ, УГБ, СП, IV-141-Б.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-141/102; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/103; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/104; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/105; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/106; ИАБ, УГБ, СП, IV-141/107.

свих напред означених лица молим, да се изврши без изговора, јер су подаци са којима располаже одељење сигурни и несумњиво поуздани“.⁴⁶

Службеници Одељења специјалне полиције као обавештајни органи

Министарство унутрашњих послова добијало је на редовној бази извештаје локалних власти о ситуацији на терену који су имали устаљену форму и чија је веродостојност зависила од мотивисаности, компетентности и обавештености људи који су их писали. Долазак стручњака за борбу против комунистичког покрета отпора на терен пружио је прилику колаборационистичким властима да провере наводе из наведених извештаја, али и добију и друго мишљење. Из Лесковачког округа за Београд прослеђивани су извештаји у којима је процењивана безбедност и снага НОП-а на овом терену, сугерисане мере за даљу борбу, анализирано опште стање итд.

Одељење специјалне полиције је 2. јануара 1943. информисано од стране свог службеника Јована Пантелића о стању на подручју среза власотиначког. У уводном делу извештаја указује се на живу акцију партизанских одреда у овом делу округа. Утврђено је да су на овом терену најактивније две групе Бабичког партизанског одреда. Прва група, коју је предводио Милорад Диманић, састојала се од 17 мушкараца и четири жене. Истакнуто је да је ова група добро наоружана и да је имала пушкомитраљезе, пушке и бомбе. Друга група, са Живојином Николићем на челу, бројала је 40 људи и такође је била адекватно наоружана. Кључ успеха несметаног деловања наведених група Пантелић је видео у логистичкој подршци која је долазила од грађана Власотинца и околних села. Референт је указивао на то да у самој вароши живи око 15 породица чији су чланови у одредима и према којима „НИСУ ПРИМЕЊИВАНЕ НИКАКВЕ САНКЦИЈЕ ДРЖАВНИХ ВЛАСТИ“. Овакав став локалних власти био је довољан сигнал њиховим ближњима у одредима да „врше терор и угрожавају ред и мир у овом крају“.⁴⁷

Овај полицајац сугерисао је вишим инстанцама у Београду следеће мере како би се поправило стање безбедности у срезу власотиначком: „Мишљења сам, да би одмах после Божићних празника требало упутити на терен у Власотинце ЈЕДНУ ЈАЧУ ЕКИПУ органа одељења, која би са органима пољске и граничне страже извршила хапшења свих лица по већ постојећим списковима, а после информативне истраге ову групу пребацити за Београд, ради даљег свестраног ислеђења“.⁴⁸ На основу

⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-103.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

информација из овог извештаја Специјална полиција је настојала да укаже на размере проблема деловања партизанских одреда у Власотиначком срезу Заповеднику полиције безбедности и службе безбедности и Шефу српске државне безбедности. Прослеђивани су и други извештаји у којима су описиване оружане акције партизанских одреда. У извештају од 11. јануара 1943. наводи се да су партизани напали железничку станицу у Почковини.

Искуство које је Пантелић стекао приликом потера на терену пружало му је могућност да предложи вишим инстанцама општи план које би, према његовим очекивањима, обезбедио боље резултате у борби против партизанских одреда. Крајем 1942. овај полицијски службеник је централи у Београду сугерисао: „Да би једино одређивање сталних посада са јаким потерним одељењима у селима округа лесковачког имало успеха, јер би сва она планинска села у којима партизани долазе до хране, држе своје јатаке и људство помоћних десетина, била добро чувана, а свака појава партизанских банди приморала би их на борбу са посадама, које би из оближњих места добијале брза и довољна појачања, те би се не само успешно одупрла, већ свакако и уништила већи део ових одреда на самом терену. Потерна одељења могла би да развију добру обавештајну службу и у стопу прате кретања партизанских банди а сједињењем више посада и потерних одељења могле би да се изводе и веће операције опкољавања и уништења ових банди“.⁴⁹ Нисмо успели да утврдимо да ли је овај предлог узет у разматрање, али је остао као својеврсно сведочење компетентности појединих службеника Специјалне полиције.

У лето 1944. по наређењу Управника града Београда послата је „једна екипа Специјалне полиције у Лесковац“ да изврши увид у деловање и снагу комунистичког покрета отпора. Као резултат њиховог рада формиран је најсвеобухватнији извештај ове природе из јуна 1944. Аутори истог су анализирали војне ефективе партизанских јединица, описали поједине борбе, проценили снагу КПЈ у одређеним градовима, разматрали опште расположење становништва итд.

Извештај почиње са сублимацијом фактора који су били пресудни да се комунистички покрет отпора у овом делу окупирани Србије омасови. Као одлучујући, истакнути су: „повољан географски терен, менталитет тамошњег становништва и симпатије великог дела бугарске окупаторске војске према партизанима с једне стране, а затим лабавост месних власти с друге“. Пружени су и подаци о броју бораца у следећим бригадама: Кукавичка 200, Горњојабланичка 1.200, Пусторечка 1.000, Пасјачка 300 и Јастребачка 1.000. Именовани су команданти, процењена снага бригада у наоружању, као и територијални оквир у којем су деловале.

У извештају се наводи и да поред бројности комунистички покрет није остварио значајније акције на овом делу територије захваљујући присуству

⁴⁹ Исто.

Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Равногорци нису допустили да партизани „дођу у контакт са бугарским, албанским и грчким комунистима“. Разлоге за то што снаге ЈВуО нису покретале веће акције против јединица НОВЈ, аутори извештаја тражили су у емотивној вези мајора Радослава Ђурића са Вером Пешић.⁵⁰ Детаљно је описана и једна од одлучујућих борби партизана и ЈВуО која се одиграла у другој половини маја 1944. у Горњој Јабланици.⁵¹ Победом, Народноослободилачки покрет обезбедио је канале и: „чврсте везе западно са Санцаком и Албанијом, а источно и јужно са бугарским и грчким комунистима чак до Атине! На тај начин остварен је пут за пребацивање партизанских снага из Босне на југ, што је био циљ комунистичког вођства још од почетка 1943. Даље, оваквим повезивањем и добијањем терена, партизани су у могућности да прекину све саобраћајне везе на прузи Београд–Скопље“.⁵²

Процењивано је да је у том периоду комунистички покрет отпора имао 10.000 људи који су били добро наоружани и снабдевени. Према информацијама Одељења специјалне полиције постојале су индиције и да партизани располажу и са минобацачима и топовима мањег калибра. Исти извор наводи да су савезници упућивали помоћ из ваздуха готово свакодневно и да се у Пустој Реци „налазила једна група од 12 Енглеза са радио станицама“. Указано је и да је основана „школа ратне вештине, пољопривредна и друге“ и да енглески инструктори припремају партизанске борце за извођење саботажа на путама.

Снаге које су биле предвиђене да се супротставе Народноослободилачком покрету окарактерисане су као недовољне и неадекватно наоружане. Наводи се да је у Лесковцу било 800 бугарских војника, махом планинаца слабо наоружаних, један СС батаљон добровољаца Арнаута од 400 људи и око 3.000 до 4.000 припадника СДС и СГС. Са посебним подозрењем аутори

⁵⁰ Мајор Радослав Ђурић, командант Јужноморавског корпуса и Горског штаба 110 ЈВуО, ступио је у емотивну везу са Вером Пешић, предратном сарадницом немачке обавештајне службе, женом која је била блиска појединим кључним људима колаборационистичке управе и одржавала одређене контакте са комунистичким покретом отпора. Однос мајора Ђурића са женом овакве „радне биографије“ додатно је продубио незадовољство у његовом штабу. Као главне факторе за омасовљавање комунистичког покрета отпора у Лесковачком округу поједини официри видели су неорганизован рад и утицај Пешићеве. У мају 1944. мајор Ђурић дезертирао је и прешао на страну НОВЈ, а Пешићева је заједно са мајком стрељана од стране ЈВуО. Више овој теми у: Љубинка Шкодрић, „Вера Пешић и Радослав Ђурић – Једна ратна епизода на Југу Србије“, у: *Лесковачки зборник*, LIX/2019, 361-381.

⁵¹ На овом сектору од 21. до 28. маја 1944. водиле су се борбе између 21. и 22. српске дивизије са Лесковачким и Врањским одредом против Јужноморавског, Вардарског и Јабланичког корпуса ЈВуО. Равногорске снаге претрпеле су пораз уз обостране велике губитке. Никола П. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице и рејона Окрулице“, у: *Лесковачки зборник*, бр. 20, 1980, 155.

⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV-141-А.

извештаја су посматрали војне ефективне бугарске војске. Истицано је да ове јединице не уживају поверење јер су њени припадници константно прилазили партизанима у Пустој Реци и снабдевали их оружјем и муницијом. О снабдевености наоружањем СДС остављено је следеће сведочење: „Наоружање страже је веома рђаво тако, да ни најборбенији одред среза лесковачког, којим командује познати борац, капетан Зотовић (Михаило: примедба аутора), нема више но по 50 метака на војника“.⁵³

Како је оцењивана општа безбедносна ситуација у овом округу сазнајемо читајући следеће редове: „Карактеришући ситуацију у округу лесковачком, може се рећи да само по градовима и већим среским местима постоји легална власт. Сем тога, део лесковачког среза преко Мораве према Нишу и бугарској граници држе четници, као и поједина места око Власотинца, Прокупља и Куршумлије. Остали део округа је у рукама партизана. Нарочито су у томе карактеристични срез лесковачки, сем моравског дела и срез јабланички“. Упоредивањем овог извештаја са релевантним истраживањима стичемо утисак да су његови аутори пружили реалну слику политичко-војних прилика у овом округу.

Посебна пажња посвећена је анализи атмосфере која је владала у самом Лесковцу. Истакнуто је да је ситуација нормална на први поглед али да је обичан свет живео под утиском да се сваког дана очекује напад на град. Оваква психоза је посебно појачана након акције партизана на немачки аеродром код села Винарце, којом приликом је убијено више немачких војника, запаљени су хангари и остала непокретна и покретна имовина.⁵⁴

Поред анализе, више инстанце су у овом извештају добиле и сугестије које мере је неопходно извршити како би се побољшало стање у овом делу окупиране Србије: „Једна смишљена, најхитнија акција оружаних одреда, са добрим наоружањем допринела би много, јер се рачуна да би се партизанске снаге преполовиле, пошто би сви насилно мобилисани сељаци дезертирали, а остали део се деморалисао“.⁵⁵

Поред обавештајних извештаја колаборационистичке власти у Београду су преко овог канала добијале и информације о нехармоничним односима који су владали између Предстојништва градске полиције и СДК у Лесковцу. Из Предстојништва је упућен допис 21. августа 1944. Одељењу специјалне полиције у Београду у коме је критикована сарадња са СДК. Од почетка је Предстојништво све своје људске и материјалне капацитете ставило на располагање СДК у циљу вођења антикомунистичке борбе. На другој страни обавештајни органи СДК су показивали велико неповерење и нису

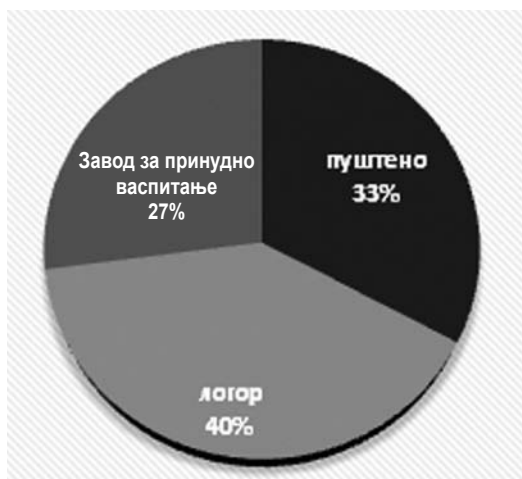
⁵³ Исто.

⁵⁴ Више о нападу на овај аеродром у: Томислав Н. Цветковић, Добривоје С. Аранђеловић, *Лесковац црвени град*, 199-202.

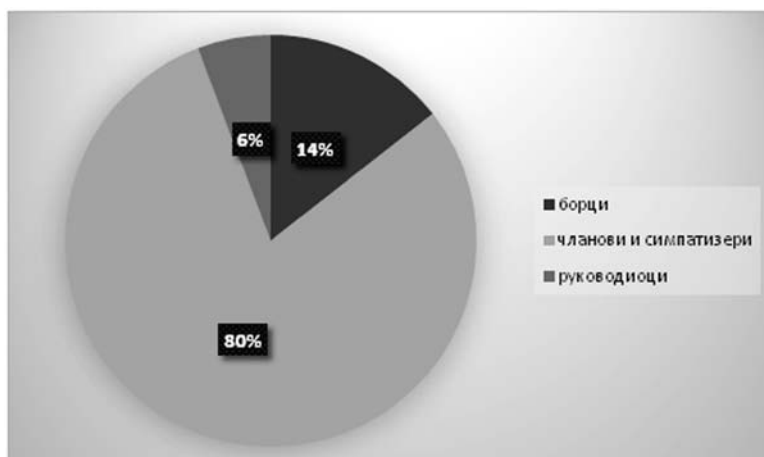
⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-141-А.

пужали повратне податке о току истраге. Као једну од последица оваког односа, аутор ове представке наводи пример хапшења 120 лица од стране СДК. Већина приведених је пуштена на слободу јер иследници СДК нису успели да утврде да су чланови НОП-а. Међу ухапшенима је било и чиновника предстојништва који су имали „национално исправно држање“. Приликом истраге тортури је био изложен и један од високоранжираних полицијских службеника. Због овакве ситуације предстојник полиције у Лесковцу је тражио премештај.⁵⁶

Квантитативна анализа

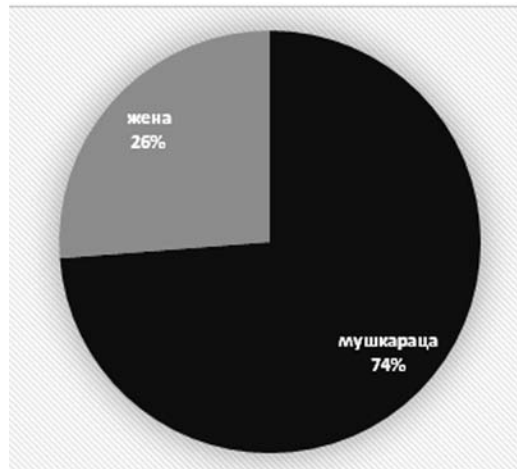

Графикон бр. 1: Судбина ухапшених након окончања истраге

Графикон бр. 2: Структура ухапшених према функцији

⁵⁶Исто.

Графикон бр. 3: Полна структура ухапшених

Као што уочавамо из података приказаних у Графикону бр. 1, од 122 лица, за које смо успели да сакупимо податке да су их ухапсили или ислеђивали службеници Одељења специјалне полиције, 33% је пуштено на слободу, 40% је упућено у логоре и 27% у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Велики проценат пуштених резултат је чињенице да су Специјална полиција и локалне власти хапсили све за које су постојале и најмање индиције да су део КПЈ. Оваква пракса није била изолована и примењивана је и приликом рада у Београду. У просеку ухапшени су имали 23 године, најмлађи ухапшеник била је ученица Олга Малдини (15), а најстарији Александар Станимировић трговац (54). Наведена старосна граница оцртава на најбољи начин и кадровску структуру комунистичког покрета отпора, који је у већини окупљао омладину. Од лица која су упућена у логоре, према подацима које смо успели да сакупимо, 13 је изгубило живот.

Подаци у Графикону бр. 2 указују нам да су од укупног броја ухапшених 80% били обични чланови или симпатизери, 14% борци у одредима и 6% руководиоци. Међу руководиоцима били су чланови МК КПЈ за Лесковац и Прокупље. Као што уочавамо у подацима приказаним у Графикону 3, преко једне четвртине ухапшеника било је женског пола. Ово је било у потпуности у складу са борбом Народноослободилачког покрета за равноправност полова и настојањима да у своје редове укључи што већи број припадника лепшег пола.⁵⁷

⁵⁷ Подаци за анализиране графиконе прикупљени су из персоналних и групних досијеа Одељења специјалне полиције похрањених у следећим кутијама фонда Управе града Београда, Одељења специјалне полиције и Историјском архиву Београда: ИАБ, УГБ, СП-к. 384; ИАБ, УГБ, СП-к. 385; ИАБ, УГБ, СП-к. 386; ИАБ, УГБ, СП-к. 387; ИАБ, УГБ, СП-к. 388; ИАБ, УГБ, СП-к. 389; ИАБ, УГБ, СП-к. 394; ИАБ, УГБ, СП-к. 395.

Закључак

Истакли смо да су припадници Одељења специјалне полиције били најбољи познаваоци методологије рада, организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ у међуратном периоду. Током окупације своје знање „специјални полицајци“ ставили су у службу окупатору и постали његов најпоузданији сарадници у борби против Народноослободилачког покрета. Ова хипотеза потврђена је и кроз анализу деловања антикомунистичког одсека на територији Лесковачког округа. Службеници овог одсека вршили су истраге, хапсили, ислеђивали и доносили „пресуде на овом делу територије под командом Војног заповедника Србије“. Највеће резултате остварили су у већим насељеним местима, што је било у потпуности очекивано с обзиром на претходно искуство рада у урбаним условима али и чињенице да су им у граду остављене у већини „одрешене руке“. Као најважније, истакли бисмо провале партијске и скојевске организације у Лесковцу чије последице су доводиле до прекида у раду и стварале потребу за поновном изградњом и повезивањем целокупне организације КПЈ.

Приликом операција усмерених против партизанских јединица Специјална полиција није учествовала у непосредним акцијама и имала је задатак да ислеђује, утврђује кривицу и предлаже казне за ухапшена лица. Неспоразуми и конфликти које су екипе из Београда имале са локалним окупационим и колаборационистичким властима оцртавају односе унутар окупационог режима. Инсистирање поднадзорника полицијских агената Милоша Пајевића да се откривени Јевреји ухапсе упркос чињеници што нису били део комунистичког покрета отпора представља сведочанство о бескрупулозности и посвећености у раду службеника овог дела репресивног апарата.

Анализа извештаја које су службеници упућивали у Београд указала је на то да је на терену Специјална полиција имала и обавештајну улогу. Укрштањем извештаја са релевантним историографским истраживањима утврдили смо да је доласком „специјалних полицајаца“ у Лесковачки округ окупациони режим добио још један канал информисања који је успевао да сакупи, обради и правовремено проследи релевантне податке. Писци извештаја нису се само задржавали на обавештајној улози већ су сугерисали и решења која је требало да доведу до уништења комунистичког покрета отпора или побољшају стање безбедности у Лесковачком округу.

ИЗВОРИ

Историјски архив Београда, Фонд Управа града Београда, Одељење специјалне полиције

Историјски архив Београда, Фонд Безбедносно информативне агенције

ЛИТЕРАТУРА

Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, u: Tokovi istorije, 1999/4, 144–150.

Бранислав Божовић, Београд између два светска рата: Управа града 1918-1941, Београд 1996.

Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду: 1941-1944, Београд 2003.

Надежда Јовановић, „Хапшења и суђења комунистима у Србији 1926-1928“, у: Токови револуције, Београд 1970, V, 176-182.

Деса Пешић, „Обнова организација КПЈ у Србији у периоду од 1930. до 1934.“, у: Токови револуције, VII/1971, 18-94.

Simi Begović, Logor Banjica 1941–1944, I, II, Beograd 1989.

Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944, I–II, Evica Micković i drugi, Beograd 2009.

Милан Борковић, Ској и омладински покрет у Србији 1941-1945, Београд, 1970.

Љубинка Шкодрић, Министарство просвете и вера у Србији: 1941-1944: Судбина институције под окупацијом, Београд 2009.

Александар Стојановић, Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића, Београд 2015.

Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941–1944, Лесковац 1994.

Nemačka obaveštajna služba, knj: IV, Beograd 1959.

Небојша Стамболија, „Структура официрског кора Српске државне страже у Лесковачком округу 1942-1944.“, у: Лесковачки зборник, LIX/2019, 341-360.

Небојша Стамболија, „Команда Српске државне страже Округа Лесковачког 1942-1944“, у: Лесковачки зборник, LIII/2013, 305-312.

Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985.

Branislav Gligorijević, Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje, Beograd 1992.

Milan Vesović, Ilegalna komunistička štampa u Srbiji između dva svetska rata, Beograd 1989.

Коста Николић, Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице, Београд 1990.

Nikita Bondarev, Misterija Tito: Moskovske godine, Beograd 2013.

Стојан Николић, „Народноослободилачка борба у лесковачком крају 1941. године“, у: Лесковачки зборник, бр. 1, 1961, 45-62.

Миливоје Перовић, Србија у Народноослободилачкој борби: Јужна Србија, Београд 1961.

Милан Борковић, „СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. године“, у: Лесковачки зборник, бр. 14, 1974, 51-62.

Венцеслав Глишић, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941-1941, у: Лесковачки зборник, бр. 16, 1976, 7-19.

Хранислав Ракић, Револуционарни омладински покрет у лесковачком крају: 1941-1945, Лесковац 1979.

Милица Бодрожић, „Илегална активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941-1944, у: Лесковачки зборник, бр. 20, 1980, 129-143.

Хранислав А. Ракић, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941-1945), Лесковац 1982.

Томислав Н. Цветковић, Добривоје С. Аранђеловић, Лесковац црвени град, Лесковац 1989.

Милија Станишић, Стратегијске вертикале Народноослободилачког рата Југославије 1941- 1945, Београд 1999.

Милан Борковић, Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1945, књ. 2, Београд 1974.

Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из Народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1942. години“, Лесковачки зборник, бр. 2, 1962, 98-108.

Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из Народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1943. години“, у: Лесковачки зборник, бр. 3, 1963, 43-57.

Хранислав Ракић, „Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1944. години“, у: Лесковачки зборник, бр. 4, 1964, 26-45.

Милан Борковић, „КПЈ Лесковац организатор народноослободилачке борбе у округу (јануар 1943- мај 1945), у: Лесковачки зборник, бр. 16, 1976, 27-34.

Драгољуб Ж. Мирчетић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији (2. Јул – август 1942.)“, у: Лесковачки зборник, бр. 19, 1979, 53-72.

Хранислав А. Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1944, Лесковац 1986.

Радосав Туцовић, „Агенти специјалне полиције и начин њиховог деловања у окупираној Србији (1941-1944)“, у: Годишњак за друштвену историју, 1/2017, 35-47.

Хранислав Ракић, „Рад реалне гимназије у Лесковцу 1942/1942“, у: Лесковачки зборник, бр. 13, 1973, 199-208.

Сергије Димитријевић, „Развој СКОЈ-а лесковачке Гимназије од 1932. до 1941. године“, у: Лесковачки зборник, бр. 20, 1980, 19-39.

Радивоје Костић, „Илегални рад народноослободилачког покрета у окупираном Прокупљу 1941-1942, у: Лесковачки зборник, бр. 30, 1990, 37-59.

Љубинка Шкодрић, „Вера Пешић и Радослав Ђурић–Једна ратна епизода на Југу Србије“, у: Лесковачки зборник, LIX/2019, 361-381.

Никола П. Илић, „Ослобођење Горње Јабланице и рејона Округлице“, у: Лесковачки зборник, бр. 20, 1980, 145-158.

Summary

Rade Ristanović

OPERATION OF THE SPECIAL POLICE DEPARTMENT ON THE TERRITORY OF THE LESKOVAC DISTRICT 1941-1944.

Members of the Department of Special Police of the Administration of the City of Belgrade were the best experts on the methodology of work, organizational structure, forms of action and personnel of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) in the interwar period. During the occupation, Special police agents put their knowledge in the service of the occupier and became his most reliable collaborators in the war against the People's Liberation Movement. This hypothesis was also confirmed through the analysis of the activities of the anti-communist department on the territory of the Leskovac district. The officers of this department investigated, arrested, interrogated and passed "verdicts" in this part of the territory under the command of the Military Commander for Serbia. They achieved the greatest results in larger populated places. This was completely expected considering the previous experience of working in urban conditions, but also the fact that most of them were left "untied hands" in the cities. As the most important, we would point out the discovery of the CPY and organization of the communist youth in Leskovac. These arrests led to disruptions and created the need to rebuild and connect the entire organization.

During operations directed against partisan units, Special Police officials did not take part in direct actions. Their task was to investigate, establish guilt and propose punishments for the arrested persons. The misunderstandings and conflicts that the teams from Belgrade had with the local occupation and collaborationist authorities outline the general relations within the occupation regime. The insistence of the supervisors of the police agents Miloš Pajević that the discovered Jews be arrested despite the fact that they were not part of the communist resistance movement is a testimony to the unscrupulousness and commitment of the officials of this part of the repressive apparatus. The analysis

of the reports that the officials sent to Belgrade indicated that the Special Police also had an intelligence role in the field. By crossing the report with relevant historiographical research, we found that with the arrival of Special police agents in the Leskovac district, the occupation regime received another information channel that managed to gather, process and forward relevant information in a timely manner. The writers of the report not only focused on the intelligence role, but also suggested solutions. Such advice was to lead to the destruction of the communist resistance movement.